

Aneta Bołdyrew

Spółeczeństwo
Królestwa Polskiego
wobec patologii społecznych
w latach 1864–1914

Aneta Bołdyrew

Spółeczeństwo
Królestwa Polskiego
wobec patologii społecznych
w latach 1864–1914

WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

Aneta Bołdyrew

Spółeczeństwo Królestwa Polskiego wobec patologii społecznych w latach 1864–1914

Aneta Bołdyrew – Uniwersytet Łódzki, Wydział Nauk o Wychowaniu, Katedra Historii Wychowania i Pedagogiki, Pracownia Historii Oświaty, 91-408 Łódź, ul. Pomorska 46/48

RECENZENT

Stefania Walasek

REDAKTOR INICJUJĄCY

Urszula Dzieciatkowska

REDAKTOR WYDAWNICTWA UŁ

Bogusława Kwiatkowska

SKŁAD I ŁAMANIE

Munda – Maciej Torz

PROJEKT OKŁADKI

Katarzyna Turkowska

Zdjęcie wykorzystane na okładce pochodzi z książki
W. Grabowski, Po kwarcie wódki, „Kłosy” 1877, t. XXXVII, nr 944

© Copyright by Aneta Bołdyrew, Łódź 2016

© Copyright for this edition by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2016

Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
Wydanie I. W.07029.15.0.M

Ark. wyd. 27,0; ark. druk. 23,125

ISBN 978-83-7969-861-5
e-ISBN 978-83-7969-862-2

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
90-131 Łódź, ul. Lindleya 8
www.wydawnictwo.uni.lodz.pl
e-mail: ksiegarnia@uni.lodz.pl

tel. (42) 665 58 63

Spis treści

Wstęp	7
Rozdział I	
Położenie ludności w Królestwie Polskim w latach 1864–1914	21
1. Przemiany społeczne w dobie industrializacji i zmian powłaszczeniowych ..	21
2. Warunki socjalno-bytowe	27
3. Zdrowotność mieszkańców i stan opieki medycznej	35
4. Dostęp do oświaty i nauki	40
Rozdział II	
Ideowe podstawy zainteresowania problematyką patologii społecznych w XIX i na początku XX w.	47
1. Pozytywizm	47
2. Socjalizm i nacjonalizm	51
3. Społeczna nauka Kościoła	56
4. Od dobroczynności do polityki społecznej	60
5. Ruch higieniczny i eugenika	66
6. Nowe koncepcje pedagogiczne	71
Rozdział III	
Opinia publiczna wobec przyczyn, przejawów oraz społecznych i wychowawczych konsekwencji alkoholizmu	81
1. Obyczajowe uwarunkowania pijaństwa	81
2. Alkoholizm – skala zjawiska i jego przyczyny	92
3. Zdrowotne i społeczne skutki alkoholizmu	96
4. Kongresy, wystawy, odczyty jako forma popularyzacji wiedzy o alkoholizmie ..	106
5. Działalność organizacji społecznych na rzecz propagowania trzeźwości	116
6. Spożywanie alkoholu przez dzieci i młodzież jako problem społeczno-wychowawczy	132

Rozdział IV	
Prostytucja jako przedmiot dyskusji społecznej i działań opiekuńczo-wychowawczych	145
1. Problem prawnych regulacji prostytucji	145
2. Uwarunkowania i skutki prostytucji	152
3. Prostytucja nieletnich i przemoc seksualna wobec dzieci i młodzieży	166
4. Działalność organizacji społecznych na rzecz pomocy prostytutkom i kobietom zagrożonym prostytucją	176
5. Wychowanie seksualne jako środek zapobiegania prostytucji	192
Rozdział V	
Opinie i poglądy dotyczące dzieciobójstwa i porzucania dzieci oraz formy zapobiegania tym patologiom	205
1. Dzieciobójstwo jako naruszenie ładu społecznego	205
2. Przyczyny dzieciobójstwa i porzucania dzieci	214
3. Formy zapobiegania dzieciobójstwu	225
4. Opieka nad porzucenymi dziećmi	240
5. Aborcja jako forma dzieciobójstwa	251
Rozdział VI	
Postawy społeczne oraz obszary działań profilaktycznych i opiekuńczo-wychowawczych wobec dzieci opuszczonych, zaniedbanych i zaburzonych przestępczo	259
1. Problem „dzieci ulicy” w dyskursie publicystycznym i aktywności organizacji społecznych	259
2. Działania opiekuńczo-wychowawcze wobec dzieci osamotnionych i najuboższych jako forma przeciwdziałania demoralizacji	271
3. Inicjatywy społeczne w zakresie działań profilaktyczno-wychowawczych na rzecz dzieci ubogich i zagrożonych dewiacjami społecznymi	309
4. Działalność resocjalizacyjna wobec dzieci i młodzieży	326
Zakończenie	339
Wykaz skrótów	343
Bibliografia	345
Od Redakcji	369

Wstęp

Głębokim przemianom społeczno-ekonomicznym i kulturowym w dziewiętnastowiecznej Europie, związanym z intensywną industrializacją i urbanizacją, towarzyszył wzrost niekorzystnych zjawisk: niedostosowania do nowych realiów, przestępczości i patologii społecznych. Podobne procesy zachodziły na ziemiach polskich, ze szczególnym natężeniem na obszarze Królestwa Polskiego przechodzącym dynamiczne przeobrażenia, determinowane w ostatnim trzydziestoleciu XIX w. i na początku XX w. przez pouwłaszczeniowe zmiany na wsi, przyspieszony wzrost uprzemysłowienia i demograficzny rozwój miast. Procesom tym towarzyszyły nasilające się patologie społeczne: alkoholizm, prostytutka, dzieciobójstwo, żebractwo, bezdomność, przemoc i zaniedbania w zakresie opieki nad osobami starszymi, chorymi i dziećmi. Zjawiska te wywoływały niepokój obserwatorów życia społecznego w Królestwie. Był on tym większy, że wzrost skali patologii spotykał się z niewystarczającą reakcją władz. To właśnie niekorzystnie wyróżniało sytuację polskiego społeczeństwa. Kiedy w krajach zachodnioeuropejskich podejmowano działania w celu budowania instytucjonalnych form pomocy dla osób w trudnej sytuacji, w Królestwie Polskim po upadku powstania styczniowego społeczeństwo pozbawione było wsparcia ze strony aparatu urzędniczego i odpowiednich instytucji, co stanowiło formę represji władz carskich, kierujących się w kwestiach opieki społecznej i zdrowotnej zasadą leseferyzmu. Łączyło się to z zaniedbaniami w zakresie oświaty, niedostateczną liczbą szkół, dążeniem władz zaborczych do rusyfikacji wszystkich obszarów edukacji. W takich warunkach zasadniczą, a często wyłączną rolę w organizowaniu pomocy dla najuboższych i wykluczonych odgrywały działania socjalne i opiekuńczo-wychowawcze towarzystw społecznych. Aktywność społeczników w walce z ubóstwem i zjawiskami patologicznymi miała istotne znaczenie nie tylko dla budowania społecznego systemu opieki, oświaty i wychowania, ale także dla modernizacji życia publicznego.

Wiek XX nie spełnił nadziei na wyeliminowanie zjawisk patologii społecznej. Również na początku XXI w. jest to jeden z najtrudniejszych problemów,

pozostający w obszarze zainteresowania naukowego socjologów, pedagogów, psychologów, prawników¹. Przedmiotem poszukiwań naukowych pozostają także historyczne aspekty zjawisk dewiacyjnych, a zwłaszcza ich przejawy w życiu XIX-wiecznych społeczeństw. Bogaty w tym zakresie jest dorobek amerykańskich i zachodnioeuropejskich historyków. Wiele uwagi poświęca się problemom alkoholizmu i działaniom ze strony administracji państwowej oraz towarzystw społecznych na rzecz ograniczenia skali tej patologii². Duże zainteresowanie wzbudza kwestia prostytucji – jej przyczyn i konsekwencji, stosunku państwa i społeczeństwa do płatnego seksu, rozwiązań prawnych, działań opiekuńczych i wychowawczych wobec „kobiet upadłych”³. Zjawiska dewiacyjne poruszane są także w opracowaniach dotyczących ubóstwa i jego społecznych, moralnych i zdrowotnych implikacji⁴. Historycy podejmują też kwestie przemocy; pionierskie opracowanie historii gwałtu, autorstwa Georgesa Vigarello, ukazuje złożone problemy uwikłania przemocy seksualnej w moralno-obyczajowe normy życia społecznego⁵. W obszarze dociekań historyków pozostają problemy przemocy

¹ Zob. m.in. A. Podgórecki, *Zagadnienia patologii społecznej*, Warszawa 1976; A. Gaberle, *Patologia społeczna*, Warszawa 1993; *Zagadnienia marginalizacji i patologizacji życia społecznego*, red. F. Kozaczuk, Rzeszów 2005; B. Hołyst, *Socjologia kryminalistyczna*, t. I–II, Warszawa 2007; *Patologie społeczne*, red. M. Jędrzejko, Pułtusk 2006; I. Pospiszyl, *Patologie społeczne*, Warszawa 2009; K. Pierzchała, C. Cekiera, *Człowiek a patologie społeczne*, Toruń 2009; L. Albański, *Wybrane zagadnienia z patologii społecznej*, Jelenia Góra 2010; *Oblicza patologii społecznych*, red. S. Bębas, Radom 2011.

² B. Harrison, *Drink and the Victorians: The Temperance Question in England, 1815–1872*, London 1971; D. W. Gutzke, *Protecting the Pub: Brewers and Publicans against Temperance*, Woodbridge, Suffolk 1989; I. Tyrell, *Woman's World/Woman's Empire: The Woman's Christian Temperance Union in International Perspective, 1880–1930*, Chapel Hill 1991; W. Haine, *The World of the Paris Café: Sociability among the French Working Class 1789–1914*, Baltimore 1996; Ph. Baker, *The Book of Absinthe: A Cultural History*, New York 2001; J. Adams, *Hideous Absinthe: A History of the Devil in a Bottle*, Madison 2004.

³ A. Corbin, *Women for Hire: Prostitution and Sexuality in France after 1850*, Cambridge 1990; L. Mahood, *The Magdalenes: Prostitution in the Nineteenth Century*, London 1990; L. Bernstein, *Sonia's Daughters: Prostitutes and Their Regulation in Imperial Russia*, Berkeley 1995; P. Bartley, *Prostitution: Prevention and Reform in England, 1860–1914*, London 2000; Ph. Levine, *Prostitution, Race and Politics: Policing Venereal Disease in the British Empire*, New York–London 2003.

⁴ G.V. Rimlinger, *Welfare Policy and Industrialization in Europe, North America, and Russia*, New York 1971; K. Williams, *From Pauperism to Poverty*, London 1981; S. Woolf, *The Poor in Western Europe in the Eighteenth and Nineteenth Centuries*, London 1986; A. Digby, *The Poor Law in Nineteenth-Century England and Wales*, London 1982; *The Uses of Charity: The Poor on Relief in the Nineteenth-Century Metropolis*, ed. P. Mandler, Philadelphia 1990; P. Baldwin, *The Politics of Social Solidarity: Class Bases of the European Welfare State 1875–1975*, Cambridge 1990; F. Diver, *Power and Pauperism: The Workhouse System 1834–1884*, Cambridge 1993; O. P. Grell, A. Cunningham, R. Jütte, *Health Care and Poor Relief in Eighteenth and Nineteenth Century Northern Europe*, Aldershot 2002.

⁵ G. Vigarello, *Historia gwałtu od XVI do XX wieku*, Warszawa 2010.

w rodzinie, w tym przemocy wobec dzieci⁶. Interesującą pracę poświęconą dzieciobójstwu w Bretanii opublikowała Annick Tiller. Autorka poddała analizie relacje w wiejskiej społeczności, przemoc seksualną wobec kobiet i zbadała prawie 600 przypadków dzieciobójstwa⁷.

Problemy ubóstwa, wykluczenia i patologii społecznych są obecne także w polskiej historiografii. Zagadnieniami tymi zajmowało się wielu historyków społecznych, historyków oświaty i wychowania, a także historyków medycyny. Jednym z podejmowanych problemów była kwestia ideowych i społecznych uwarunkowań dobroczynności i filantropii, a także form wspierania ubogich. Literatura przedmiotu w tym zakresie jest dość bogata, a jakość opracowań bardzo wysoka. Przydatność tego rodzaju publikacji dla badań nad patologiami społecznymi wynika z faktu, iż w wielu pracach pisano o sytuacji osób nie tylko ubogich, ale także dotkniętych patologiami; podkreślano bezdomność, włóczęgostwo i bezrobocie tych, do których skierowana była pomoc filantropów⁸. Cenne informacje o praktycznych działaniach na rzecz dorosłych i dzieci z ubogich, zaniedbanych społecznie i wychowawczo środowisk znajdują się w opracowaniach dotyczących dobroczynności na określonym obszarze – jak praca Elżbiety Mazur o dobroczynności w Warszawie i monografia Andrzeja Tomaszewicza o dobroczynności w guberni kaliskiej⁹. Rzetelnych opracowań doczekały się największe towarzystwa dobroczynne w Królestwie Polskim; prace te wnoszą wiele istotnych wiadomości

⁶ G. K. Behlmer, *Child Abuse and Moral Reform in England 1870–1908*, Stanford 1982; G. Benziman, *Narratives of Child Neglect in Romantic and Victorian Culture*, New York 2012.

⁷ A. Tiller, *Des criminelles au village. Femmes infanticides en Bretagne (1825–1865)*, Rennes 2001. Zob. także N. Goc, *Women, Infanticide and the Press 1822–1922. New Narratives in England and Australia*, Farnham 2013.

⁸ B. Geremek, *Litość i szubienica. Dzieje nędzy i miłosierdzia*, Warszawa 1989; *Nędza i dostatek na ziemiach polskich od średniowiecza po wiek XX*, red. J. Sztetyła, Warszawa 1992; M. Pękowska, *Opieka społeczna w Królestwie Polskim do 1870 roku w świetle przepisów prawnych*, „Kieleckie Studia Pedagogiczne” 1994, t. IX; J. Radwan-Pragłowski, K. Frysztacki, *Spoleczne dzieje pomocy człowiekowi: od filantropii greckiej do pracy socjalnej*, Katowice 1998; *Charitas. Miłosierdzie i opieka społeczna w ideologii, normach postępowania i praktyce społeczności wyznaniowych w Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku*, red. U. Augustyniak, A. Karpiński, Warszawa 1999; E. Leś, *Zarys historii dobroczynności i filantropii w Polsce*, Warszawa 2001; C. Kępski, *Idea miłosierdzia a dobroczynność i opieka*, Lublin 2002; A. Chlebowska, *Między miłosierdziem a obowiązkiem. Publiczna opieka nad ubogimi na Pomorzu w latach 1815–1872 na przykładzie rejencji szczecińskiej i koszalińskiej*, Szczecin 2002; M. Piotrowska-Marchewa, *Nędzarze i filantropi. Problem ubóstwa w polskiej opinii publicznej w latach 1815–1863*, Toruń 2004; J. Królikowska, *Socjologia dobroczynności. Zarys problematyki biedy i pomocy na tle doświadczeń angielskich*, Warszawa 2004; H. Markiewiczowa, *Rozwój społecznej działalności opiekuńczej na ziemiach polskich*, „Seminare” 2010, t. XXVIII; *Dobroczynność i pomoc społeczna na ziemiach polskich w XIX, XX i na początku XXI wieku*, t. I, red. M. Przeniosło, Kielce 2008; t. II, red. M. i M. Przeniosło, Kielce 2010; *Bieda w Polsce*, red. G. Miernik, Kielce 2012.

⁹ E. Mazur, *Dobroczynność w Warszawie XIX wieku*, Warszawa 1999; A. Tomaszewicz, *Dobroczynność w guberni kaliskiej 1864–1914*, Łódź 2010.

na temat form wspierania ubogich i prób przeciwdziałania patologiom, poprzez działalność socjalną i opiekuńczo-wychowawczą¹⁰. Wartościowe są teksty dotyczące historycznych aspektów opieki nad dziećmi nieślubnymi i osieroconymi¹¹ oraz dziećmi zaniedbanymi, mającymi za sobą konflikt z prawem, wymagającymi działań resocjalizacyjnych¹². Obszerną grupę stanowią opracowania odnoszące się do stereotypu miasta jako siedliska zła i degeneracji; był to w XIX-wiecznej europejskiej kulturze umysłowej motyw ogromnie popularny. Prace historyków omawiają postawy ówczesnych krytyków nowoczesności, uznających wzrost przestępczości i patologii społecznych za nieunikniony skutek urbanizacji i uprzemysłowienia¹³.

Niewiele jest natomiast opracowań historycznych *sensu stricto* dotyczących zjawisk patologii społecznej. Nie znaczy to, że nie pojawiają się one w ogóle w obszarze badania polskich specjalistów. Wysoką wartość naukową mają dwie

¹⁰ H. Markiewiczowa, *Działalność opiekuńczo-wychowawcza Warszawskiego Towarzystwa Dobroczynności 1814–1914*, Warszawa 2002; eadem, *Działalność opiekuńczo-wychowawcza Wileńskiego Towarzystwa Dobroczynności 1807–1830*, Warszawa 2010; C. Kępski, *Lubelskie Towarzystwo Dobroczynne (1815–1952)*, Lublin 2011; J. Sosnowska, *Działalność socjalna i opiekuńczo-wychowawcza Łódzkiego Chrześcijańskiego Towarzystwa Dobroczynności (1885–1940)*, Łódź 2011.

¹¹ D. Żołądź-Strzelczyk, *Dzieci nieślubne w dawnej Polsce*, [w:] *W dialogu z przeszłością. Księga poświęcona Profesorowi Janowi Hellwigowi*, red. D. Żołądź-Strzelczyk, W. Jamrożek, Poznań 2002, s. 129–146; W. Jamrożek, *Opieka nad dzieckiem w opinii i poczynaniach galicyjskiej socjalnej demokracji*, [w:] *Dziecko w rodzinie i społeczeństwie. Dzieje nowożytne*, t. II, red. K. Jakubiak, W. Jamrożek, Bydgoszcz 2002, s. 239–248; A. Haratyk, *Żeńskie zakony opiekujące się dziećmi osieroconymi i zaniedbanymi w Galicji doby autonomicznej*, [w:] *Rola i miejsce kobiet w edukacji i kulturze polskiej*, t. I, red. D. Żołądź-Strzelczyk, W. Jamrożek, Poznań 1998, s. 126–131; eadem, *Rozwój opieki nad dziećmi i młodzieżą w Galicji doby autonomicznej*, Wrocław 2002; eadem, *Udział społeczeństwa galicyjskiego w opiece nad dziećmi ubogimi i osieroconymi (1867–1914)*, Kraków 2007; C. Kępski, *Dziecko sieroce i opieka nad nim w Polsce w okresie międzywojennym*, Lublin 1991. Zob. także *Opieka i wychowanie – tradycja i problemy współczesne*, red. D. Apanel, Kraków 2009.

¹² H. Szymańska, *Z problemów przestępczości nieletnich w drugiej połowie XIX wieku*, „Przeгляд Penitencjarny” 1964, z. 2; E. J. Dukaczewski, *Szkoły i zakłady specjalne dla dzieci trudnych w XIX i na początku XX wieku*, [w:] *Dzieje szkolnictwa i pedagogiki specjalnej*, red. S. Mauersberg, Warszawa 1990; G. Michalski, *Troska o wychowanie dziecka w działalności Stowarzyszenia Chrześcijańsko-Narodowego Nauczycielstwa Szkół Powszechnych*, [w:] *Dziecko w rodzinie...*, s. 201–211; M. Kalinowski, J. Pełka, *Zarys dziejów resocjalizacji nieletnich*, Warszawa 2003; D. Raś, *Rodziny ubogie i przestępczość od XVI do XX wieku. Warunki życia, badania psychologiczno-społeczne, dobroczynność i wychowanie młodzieży*, Kraków 2011.

¹³ E. Ihnatowicz, *Miasto kryminalne?*, [w:] *Miasto – kultura – literatura. Wiek XIX*, red. J. Data, Gdańsk 1993; B. Koczyńska-Jaworska, *Miasto i miejskość w systemie wartości Polaków*, [w:] *Miasto i kultura doby przemysłowej*, t. III: *Wartości*, red. H. Imbs, Wrocław 1993; E. Kaczyńska, *Złe dzielnice: marginalizacja a ruchliwość społeczna. Rozwój miast w XIX i XX wieku*, [w:] *Wspólnoty lokalne i środowiskowe w miastach i miasteczkach ziem polskich pod zaborami i po odzyskaniu niepodległości*, red. M. Nietyksza, Toruń 1998; M. Karpińska, *Złodzieje, agenci, policyjni strażnicy... Przestępstwa pospolite w Warszawie 1815–1830*, Warszawa 1999; J. Jedlicki, *Świat zwyrodniały. Łęki i wyroki krytyków nowoczesności*, Warszawa 2000.

monografie dotyczące prostytucji. Pierwsza z nich, autorstwa Jolanty Sikorskiej-Kuleszy, dotyczy prostytucji w Królestwie Polskim w XIX w. Autorka skoncentrowała się na skali nierządu, nadzorze policyjnym i medycznym nad nim, dokonała społeczno-demograficznej charakterystyki legalnej prostytucji oraz analizy dyskursu o prostytucji, głównie przez pryzmat wypowiedzi przedstawicielek ruchu kobiecego. Nie podjęła natomiast dokładniej problemów działalności opiekuńczej i wychowawczej wobec prostytutek¹⁴. Interesujące jest poświęcone prostytucji w Polsce w okresie międzywojennym opracowanie Piotra Gołdyna. Autor dokonał w nim szczegółowej analizy działalności opiekuńczo-wychowawczej wobec dziewcząt i kobiet zagrożonych prostytucją¹⁵. Stan wiedzy o patologiach w Królestwie Polskim na przełomie XIX i XX w. wzbogacają artykuły poświęcone alkoholizmowi, autorstwa Włodzimierza Bernera i Izabeli Krasieńskiej¹⁶. Dotyczą one przede wszystkim form walki z alkoholizmem ze strony władz administracyjnych, a także wybranych aspektów działalności towarzystw społecznych, głoszących hasła alkoholowej wstrzeźliwości¹⁷. Cenne są opracowania dotyczące środowisk walczących o odrodzenie moralne społeczeństwa poprzez działalność oświatowo-wychowawczą. Są to teksty Katarzyny Dormus o koedukacji i programie wychowawczym lansowanym na łamach czasopisma „Ster”¹⁸ oraz monografia Jerzego Franke poświęcona postaci Augustyna Wróblewskiego, orędownika walki z prostytucją i alkoholizmem, założyciela czasopisma „Czystość”¹⁹. Większość problemów związanych ze zjawiskami patologii społecznych wymaga dalszych studiów. Uzasadnia to podjęcie tego zagadnienia w niniejszej monografii.

W pracy wykorzystywane są pojęcia, które należy wyjaśnić. Przede wszystkim dotyczy to terminu „patologie społeczne”. Obecnie pojęcie to przez niektórych specjalistów uznawane jest za niewłaściwe, jako rezultat przyjęcia kategorii

¹⁴ J. Sikorska-Kulesza, *Zło tolerowane. Prostytucja w Królestwie Polskim w XIX wieku*, b.m.w. 2004.

¹⁵ P. Gołdyn, *Pogarda dla zawodu, litość dla człowieka. Społeczno-edukacyjne formy działalności wobec kobiet zagrożonych prostytucją w Polsce (1918–1939)*, Kalisz 2013.

¹⁶ W. Berner, *Alkoholizm w Łodzi na przełomie XIX i XX w. (do 1914 r.) jako problem społeczno-zdrowotny*, „Rocznik Łódzki” 1996, t. XLIII; I. Krasieńska, *Kuratoria opieki nad trzeźwością ludową w latach 1898–1914 i ich wpływ na życie kulturalno-oświatowe mieszkańców miast i miasteczek guberni radomskiej*, „Almanach Historyczny” 1999, t. I; eadem, *Towarzystwa trzeźwości w Królestwie Polskim na przełomie XIX i XX w.*, „Medycyna Nowożytna” 2004, t. XI, z. 1; eadem, *Kongresy antyalkoholowe w Galicji*, „Studia Historyczne” 2009, z. 2.

¹⁷ O problemach walki z pijaństwem na ziemiach polskich zob. również T. Podgórska, *Stowarzyszenie Patriotyczno-Religijne Eleusis w latach 1902–1914*, Lublin 1999; J. Kracik, *W Galicji trzeźwiejącej, krwawej, pobożnej*, Kraków 2008.

¹⁸ K. Dormus, *Warszawski „Ster” (1907–1914) i jego program wychowawczy*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” 2000, t. XL; eadem, *Koedukacja – teoria i praktyka na ziemiach polskich na początku XX wieku*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” 2004, t. XLIII.

¹⁹ J. Franke, *„Czystość” (1905–1909) Augustyna Wróblewskiego albo iluzja etycznej krucjaty*, Warszawa 2013.

wartościującej, a nie opisowej w wyjaśnianiu nieakceptowanych społecznie zachowań. Jednak wielu specjalistów nadal używa tego określenia, które w polskiej nomenklaturze naukowej pojawiało się systematycznie od początku lat 80. XIX w. Utożsamiano je z „chorobami społecznymi”, co wynikało z pozytywistycznego traktowania społeczeństwa holistycznie, jako organizmu. W niniejszej pracy wiele miejsca poświęca się działaniom opiekuńczo-wychowawczym wobec osób zagrożonych oraz dotkniętych patologiami. Prowadziły je organizacje społeczne. Ich przedsięwzięcia odwoływały się do idei filantropii i dobroczynności. Warto przypomnieć, że pierwszemu pojęciu historycy i socjologowie przypisują działalność na rzecz ubogich i wykluczonych inspirowaną hasłami humanitaryzmu, rozumianego w duchu oświeceniowym, odwołującymi się do kultury świeckiej. Pojęcie dobroczynności określane jest jako organizowanie opieki nad potrzebującymi wynikające z pobudek religijnych. Pokrewnymi mu terminami są określenia „miłosierdzie”, „charytatywność”. W pracy używa się także pojęcia „dzieci ulicy” stosowanego w publicystyce Królestwa od lat. 70 XIX w. Określano nim małych włościan, żebraków, a przede wszystkim dzieci z najuboższych rodzin, głównie w środowiskach wielkomiejskich, które formalnie wychowując się w rodzinnym domu, większość czasu spędzały poza nim, na ulicach, podwórkach, w gronie rówieśników.

Ramy chronologiczne pracy zamykają się datami 1864–1914. Cezura początkowa wiąże się z klęską powstania styczniowego, represjami władz zaborczych, zakończeniem epoki wielkich powstań narodowych, próbą wyznaczenia nowych dróg i celów dla społeczeństwa pod zaborem rosyjskim. Rok 1864 rozpoczął postyczniowe półwiecze – szczególnie istotną epokę w dziejach Królestwa Polskiego, okres intensywnych przeobrażeń struktury społeczno-ekonomicznej, ważny etap budowania nowoczesnego polskiego społeczeństwa. W nowych realiach życia społecznego priorytetowym celem działań była modernizacja stosunków społecznych, podniesienie poziomu gospodarczego, kulturalnego i etycznego, upowszechnienie oświaty. Wymiernym efektem tego procesu miało być ograniczenie skali ubóstwa i jego implikacji. Cezura końcowa jest związana z wybuchem I wojny; realia tego okresu nie były przedmiotem analizy w niniejszej pracy. Warunki wojenne mocno zmieniły sytuację ludności, dlatego okres ten wymaga odrębnych studiów.

Przedmiotem badań są wybrane patologie społeczne oraz stosunek społeczeństwa Królestwa Polskiego do tych zjawisk przejawiający się w dyskursie naukowym i publicystycznym, a także w praktycznych działaniach na rzecz osób dotkniętych lub zagrożonych zjawiskami dewiacyjnymi.

Zasadniczym celem pracy jest omówienie przyczyn i skali najpoważniejszych patologii społecznych oraz zanalizowanie opinii i poglądów społeczeństwa Królestwa Polskiego na temat ich uwarunkowań, przejawów i konsekwencji. Istotnym zadaniem badawczym jest zrekonstruowanie inicjatyw społecznych o charakterze profilaktycznym, edukacyjnym i opiekuńczo-wychowawczym na rzecz osób najuboższych, opuszczonych, zaniedbanych, wykazujących zachowania patologiczne.

Rozległość i wielowątkowość problemu, niezbadanego dotąd w przyjętej w niniejszej pracy perspektywie, sprawiły, że konieczne było przyjęcie ograniczeń w realizacji zamierzenia badawczego. Po pierwsze, przedmiotem analizy uczyniono te patologie społeczne, które w badanym okresie i współcześnie są uważane za szczególnie groźne, naruszające normy moralne, stanowiące zagrożenie dla ładu społecznego. Należą do nich: alkoholizm, prostytutka, dzieciobójstwo, porzucanie dzieci, aborcja, krzywdzenie i zaniedbywanie dzieci prowadzące do powstania grupy „dzieci ulicy” oraz demoralizacji i przestępczości nieletnich. Obszerność materiału źródłowego zarówno w kontekście liczby źródeł archiwalnych, jak i drukowanych sprawia, że problemy innych patologii społecznych – w tym żebractwa, bezdomności, bezrobocia, przemocy i marginalizacji osób starszych, niepełnosprawnych, chorych psychicznie zasługują na odrębne opracowanie monograficzne²⁰.

Trzeba także podkreślić, że celem pracy nie było szczegółowe omówienie inicjatyw na rzecz osób dotkniętych patologiami, ale przedstawienie najważniejszych placówek opiekuńczo-wychowawczych oraz społecznych akcji pomocowych. Nie odnotowano natomiast wszystkich lokalnych i efemerycznych instytucji. Skoncentrowano się na działalności polskich organizacji społecznych, w miarę możliwości, dla porównania, podawano także informacje o inicjatywach środowiska żydowskiego. Nie przedstawiano wiadomości o akcjach władz zaborczych, nie zyskiwały one bowiem poparcia społecznego, oraz o towarzystwach dobroczynnych i zakładach opiekuńczych obcej proweniencji. Tylko w symbolicznym zakresie przedstawiono problem przestępczości oraz przemocy w środowisku rodzinnym²¹.

Realizacja celów pracy wiązała się z poszukiwaniem odpowiedzi na szereg pytań. W toku postępowania badawczego sformułowano następujące główne problemy badawcze:

– W jakim stopniu warunki codziennej egzystencji społeczeństwa Królestwa Polskiego w postyczniowym półwieczu wpływały na występowanie ubóstwa i patologii społecznych?

– Jakie były ideowe przesłanki podejmowania przez uczonych, publicystów i działaczy społecznych problemów dewiacji społecznych? W jaki sposób determinowały one oceny etiologii niekorzystnych zjawisk i zagrożeń społecznych? Czy wpływały na wyznaczanie sposobów działań mających na celu ograniczenie ich skali?

²⁰ Podobnie osobnego opracowania wymaga problem stosunku przedstawicieli poszczególnych środowisk społecznych i zawodowych wobec ubóstwa i patologii społecznych. Wstępna kwerenda wskazuje, że w dyskusji o tych kwestiach oraz działaniach praktycznych o charakterze socjalnym, opiekuńczo-wychowawczym i edukacyjnym na rzecz najuboższych, marginalizowanych i dotkniętych dewiacjami do najbardziej aktywnych należały działaczki ruchu kobiecego, duchowni, przedstawiciele inteligencji – pedagodzy i działacze oświatowi, pisarze i publicyści, lekarze, prawnicy, ekonomiści.

²¹ Zupełnie pominięto problem hazardu i korupcji. Por. A. Chwalba, *Imperium korupcji w Rosji i w Królestwie Polskim 1861–1917*, Kraków 1995.

– Które zjawiska uważano za szczególnie groźne dla porządku społecznego? Które były najczęściej przedmiotem zainteresowania działaczy społecznych i oświatowych? Czy w obrębie omawianych patologii społecznych istniały problemy tabuizowane?

– Jakie czynniki, zdaniem intelektualistów, publicystów i opinii publicznej, wywoływały zachowania społecznie niepożądane? Które z tych czynników i uwarunkowań uważano za najważniejsze w eskalacji zjawisk patologicznych?

– Jakie działania profilaktyczne, opiekuńczo-wychowawcze i resocjalizacyjne podejmowano wobec osób zagrożonych lub dotkniętych patologiami społecznymi? Które środowiska objęte były w szczególnym stopniu formami wsparcia i opieki? Jak opinia publiczna oceniała wartość i skuteczność tych inicjatyw?

– Czy koncepcje teoretyczne i model społecznej działalności opiekuńczo-wychowawczej w Królestwie Polskim były wytworem samodzielnej, oryginalnej polskiej myśli czy też przeniesieniem na rodzimy grunt wzorców zachodnich?

Praca została przygotowana w oparciu o źródła archiwalne i drukowane. Spośród archiwaliów wykorzystano przede wszystkim dokumenty administracji państwowej, w tym materiały z Kancelarii General-Gubernatora Warszawskiego (w zasobach Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie), Rządu Gubernialnego Piotrkowskiego (Archiwum Państwowe w Łodzi), Warszawskiego Gubernialnego Urzędu do Spraw Stowarzyszeń (Archiwum Państwowe m. st. Warszawy). Szeroko zakrojoną kwerendę przeprowadzono w Archiwum Naukowym Instytutu Etnologii i Antropologii Kulturowej Uniwersytetu Łódzkiego. W zasobach tego archiwum zgromadzono zapisy wywiadów przeprowadzonych w latach 60.–80. XX w. z mieszkańcami Łodzi, we wspomnieniach których wiele uwagi poświęcono realiom życia społecznego miasta na początku XX w. Materiały te nie były dotychczas wykorzystywane w badaniach historyczno-pedagogicznych, tymczasem zawierają wiele interesujących informacji, także na temat problemów patologii społecznych.

W grupie wykorzystanych źródeł drukowanych bardzo ważną kategorię stanowi prasa. Kwerendą objęto różne gałęzie czasopiśmiennictwa, uznając tę kategorię źródeł za szczególnie istotną²². Rola prasy w ostatnich dekadach XIX i na początku XX w. w Królestwie Polskim była szczególna²³. Gazety i czasopisma były forum wymiany poglądów i ocen, recenzowania poczyniń towarzystw do-

²² O znaczeniu prasy w badaniach historyczno-pedagogicznych zob. szerzej I. Michalska, *Wybrane problemy metodologiczne wykorzystywania prasy jako źródła w badaniach historii wychowania*, [w:] *Źródła w badaniach naukowych historii edukacji*, red. W. Szulakiewicz, Toruń 2003, s. 127–144; A. Kicowska, *Prasa jako źródło w badaniach historyczno-edukacyjnych (wybrane problemy)*, [w:] *Konteksty i metody w badaniach historyczno-pedagogicznych*, red. T. Jałmużna, I. Michalska, G. Michalski, Kraków 2004, s. 193–199.

²³ J. Myśliński, *Uwagi o prasie polskiej przełomu XIX i XX w. jako źródle historycznym*, „Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego” 1974, z. 1, s. 5–26; Z. Kmiecik et alii, *Prasa polska w latach 1864–1918*, Warszawa 1976; Z. Kmiecik, *Prasa warszawska w okresie pozytywizmu (1864–1885)*, Warszawa 1971; idem, *Prasa warszawska w latach 1886–1904*, Wrocław 1989.

broczynnych i organizacji samopomocowych, narzędziem społecznej kontroli. Odgrywały istotną rolę w kształtowaniu postaw światopoglądowych Polaków, stając się często zarazem organizatorem ruchu na rzecz propagowania nowych idei. W wielu czasopismach społeczno-kulturalnych i fachowych, wychodzących w Królestwie, zamieszczano sprawozdania z działalności dobroczynnej i oświatowej, podawano szczegółowe informacje na temat budżetu, założeń organizacyjnych, warunków lokalowych i bytowych placówek opiekuńczo-wychowawczych, rzadziej pisano o metodach i formach pracy. Drobiazgową sprawozdawczość wynikała z faktu, iż działalność towarzystw społecznych i prowadzonych przez nich placówek była finansowana przez społeczeństwo. W wielu wypadkach informacje w prasie są równie dokładne (a czasami nawet dokładniejsze, bo opatrzone komentarzami) jak te same sprawozdania, pomieszczone w archiwach stowarzyszeń²⁴. W sumie skorzystano z 72 czasopism i gazet²⁵. Analizie poddano ponad 900 artykułów, sprawozdań, doniesień prasowych²⁶.

Kwerendą objęto prasę różnych środowisk i grup społecznych – czasopiśmiennictwo fachowe, organy prasowe konserwatystów, radykałów, pozytywistów, socjalistów, działaczek ruchu kobiecego, abstynentów, sięgnięto też po periodyki wyznaniowe. Bogatym źródłem informacji było czasopiśmiennictwo fachowe²⁷. Spośród periodyków pedagogicznych analizie poddano „Przegląd Pedagogiczny” i „Nowe Tory”. Wykorzystano czasopisma medyczne i higieniczne²⁸, w tym „Medycynę”, „Czasopismo Lekarskie”, a przede wszystkim „Zdrowie” – czasopismo, w którym problemom implikacji ubóstwa, kwestiom patologii społecznych i działań oświatowo-opiekuńczym poświęcono szczególnie wiele uwagi. Cennym źródłem były periodyki środowiska prawniczego – „Przegląd Sądowy” i „Gazeta Sądowa Warszawska”, a także organ prasowy środowiska ekonomistów – „Ekonomista”.

²⁴ Na temat źródeł i metod w badaniach nad stowarzyszeniami zob. G. Michalski, *Zakresy poszukiwań źródłowych w badaniach historyczno-pedagogicznych stowarzyszeń*, [w:] *Źródła w badaniach naukowych historii edukacji*, red. W. Szulakiewicz, Toruń 2003, s. 145–161.

²⁵ W bibliografii zamieszczono tytuły czasopism i gazet poddanych systematycznej kwerendzie, przy czym zazwyczaj objęto nią całość lub większość poszczególnych tytułów prasowych, wydawanych w badanym okresie. Jednakże w zapisie bibliograficznym uwzględniono jedynie te roczniki, w których zamieszczone były teksty szczególnie wartościowe dla podejmowanej problematyki. Trzeba jednocześnie pamiętać, iż tematyka ubóstwa i przejawów patologii społecznych była stale obecna w wymienionych czasopismach i gazetach.

²⁶ Pełne referencje bibliograficzne artykułów, sprawozdań, recenzji oraz skrócone zapisy bibliograficzne doniesień prasowych zamieszczono w przypisach. Z powodu obszerności zgromadzonego materiału zrezygnowano natomiast z ich wyszczególniania w bibliografii.

²⁷ J. Żurawicka, *Czasopiśmiennictwo popularyzujące naukę w Warszawie w II połowie XIX wieku. Przegląd tytułów i problemów*, [w:] *Życie naukowe w Polsce w drugiej połowie XIX i w XX wieku*, red. B. Janczewski, Wrocław 1987.

²⁸ Wykaz czasopism ukazujących się na terenie Królestwa Polskiego zob. T. Ostrowska, *Polskie czasopiśmiennictwo lekarskie w XIX wieku (1800–1900). Zarys historyczno-bibliograficzny*, Wrocław 1973, s. 247–248.

Spośród czasopism społeczno-kulturalnych korzystano z „Prawdy”, „Tygodnika Ilustrowanego”, „Przeglądu Tygodniowego”, „Niwy”, „Kłosów”, „Złotego Rogu”, a także znanej z konserwatyizmu i antysemityzmu „Roli”. Szczególnie cennym periodykiem była „Kronika Rodzinna”, na łamach której w dziale *Silva Rerum*, obok tekstów teoretycznych, regularnie podawano informacje o placówkach opiekuńczo-wychowawczych dla ubogich dorosłych i dzieci, zarówno warszawskich, jak i prowincjonalnych²⁹. Bardzo wiele informacji o problemach ubogich i wykluczonych zamieszczano na łamach tygodników redagowanych przez postępową inteligencję – „Głosu” i „Ogniwa”. Wykorzystano periodyki, stawiające sobie jednoznacznie za cel walkę z patologiami – „Przyszłość” i „Czystość”. Analizą objęto pisma adresowane do kobiet – „Bluszcz”, „Tygodnik Mód i Powieści”, „Ster”. Spośród czasopism społeczno-naukowych skorzystano z „Ateneum” i „Biblioteki Warszawskiej”. Wiele cennych informacji znaleziono w periodykach wyznaniowych – „Zwiastunie Ewangelicznym” i „Przeglądzie Katolickim”. Z gazet codziennych sięgnięto m.in. po „Kurier Warszawski”, „Dziennik Łódzki”, „Rozwój”, „Gazetę Radomską”, „Echa Płockie i Łomżyńskie”, „Goniec Częstochowski” oraz tygodnik piotrkowski „Tydzień”. Sięgnięto również do czasopism wydawanych na terenie zaboru pruskiego i austriackiego. Często publikowały one doniesienia na temat sytuacji w Królestwie i zamieszczały teksty autorstwa publicystów z Kongresówki. Dlatego wykorzystano m.in. czasopisma „Muzeum”, „Miesięcznik dla Popierania Ruchu Wstrzemięźliwości”, „Walka z Alkoholizmem”.

Wartościową kategorią źródeł była publicystyka społeczna, w tym teksty Eliza Orzeszkowej, Marii Konopnickiej, Stefanii Sempołowskiej, Ludwika Krzywickiego, Janusza Korczaka³⁰, a zwłaszcza „Kroniki” Bolesława Prusa, zamieszczane w latach 1874–1911 m.in. na łamach „Gazety Polskiej”, „Niwy”, „Kuriera Warszawskiego”, „Ateneum”, „Nowin”, „Tygodnika Ilustrowanego”, „Kraju”, „Kuriera Codziennego”³¹.

Cennym źródłem wiedzy były kalendarze, w tym warszawski „Kalendarz Informacyjno-Encyklopedyczny”, łódzki „Czas. Kalendarz na rok...”, „Rocznik

²⁹ W kolejnych przypisach pomijam nazwy stałych rubryk, takich jak *Silva Rerum* w „Kronice Rodzinnej”, *Z tygodnia na tydzień* w „Tygodniku Ilustrowym” czy redagowanego przez Aleksandra Świętochowskiego (pod pseudonimem Poseł Prawdy) *Liberum veto* w „Prawdzie”.

³⁰ W pracy korzystano z tekstów publicystycznych wymienionych autorów za pośrednictwem zarówno prasy, jak i zbiorowych wydań. M. Konopnicka, *Publicystyka literacka i społeczna*, oprac. J. Baculewski, Warszawa 1968; E. Orzeszkowa, *Publicystyka społeczna*, t. I, oprac. G. Borkowska, I. Wiśniewska, Kraków 2005; J. Korczak, *Na mównicy. Publicystyka społeczna (1898–1912)*, t. I–II, red. J. Bartnicka, Warszawa 1994; L. Krzywicki, *Dzieła*, t. I–IX, oprac. J. Lutyński et alii, Warszawa 1957–1974; S. Sempołowska, *Publicystyka społeczna*, oprac. Ż. Kormanowa, Warszawa 1960.

³¹ Zdecydowana większość kronik została opublikowanych w wydawnictwie B. Prus, *Kroniki*, oprac. Z. Szwejkowski, t. I–XX, Warszawa 1953–1970. W przypisach zastosowano skróconą formę zapisu; przywołano wybrane kroniki, mające być egzemplifikacją omawianych zagadnień.

Łódzki Gebethnera i Wolffa. Kalendarz Encyklopedyczno-Praktyczny”, „Kalendarz Ziemi Radomskiej”, „Kalendarz Informacyjny Płocki”. Skorzystano z wydawanych periodycznie „Roczników Lubelskiego Towarzystwa Dobroczynności” oraz „Rocznika Towarzystwa Osad Rolnych”. Wykorzystano także dokumenty władz zaborczych o charakterze sprawozdawczym – „Obzory” oraz „Pamiętny Książki” poszczególnych guberni. W sumie skorzystano z 17 „Obzorów” (gubernialnych i miasta Warszawy) i 5 „Kniżek”. Analizie poddano także materiały statystyczne umożliwiające przeprowadzenie badań kwantytatywnych, w tym m.in. „Roczniki Statystyczne” oraz dane statystyczne zamieszczone we wspomnianych periodykach oraz pismach urzędowych i kancelaryjnych.

Pewien niedosyt budzi kwerenda przeprowadzona w obrębie drukowanych materiałów pamiętnikarskich i epistolograficznych. Problem zachowań i zjawisk patologicznych nie był często poruszany w memuarystyce, nie pisano o własnych doświadczeniach w tym zakresie, rzadko przedstawiano opinie na temat innych osób i miejsc, dotkniętych piętnem dewiacji. Brakuje zatem tak bogatych materiałów, jakie powstawały na przykład na terenie Francji³². Z pamiętników, dzienników i listów z terenu Królestwa interesującym źródłem są listy Kazimierza Kelles-Krauz, dzienniki Stefana Żeromskiego, wspomnienia Ludwika Krzywickiego³³, a także pamiętniki robotników i chłopów³⁴. Osobną grupę źródeł stanowi bogaty zbiór monografii z przełomu XIX i XX w., dotyczących ubóstwa i patologii społecznych, koncepcji działań opiekuńczych i wychowawczych oraz działalności dobroczynnej. Skorzystano tutaj z prac uczonych, działaczy społecznych i pedagogów. Jedną z najważniejszych była praca zbiorowa pt. *Niedole dziecięce*³⁵. Mając świadomość konieczności zachowania ostrożności w korzystaniu z literatury pięknej w badaniach historycznych³⁶, w niniejszej pracy – choć w wąskim, symbolicznym zakresie – wykorzystano tę kategorię źródeł. Mimetyczna konwencja tekstów pozytywistów i naturalistycznych utworów literackich pozwalała na wierne przedstawienie realiów życia ludzi, stając się cennym źródłem również do badań nad przeszłością.

³² I tak np. autorzy klasycznego już opracowania *Historia życia prywatnego*, w tomie poświęconym XIX stuleciu, w dużej mierze opierają się na spisywanych we Francji pamiętnikach, autobiografiach i tzw. intymnych dziennikach. *Historia życia prywatnego*, t. IV: *Od rewolucji francuskiej do I wojny światowej*, red. M. Perrot, Wrocław 1999.

³³ K. Kelles-Krauz, *Listy 1890–1897*, t. I, red. F. Tych, Warszawa–Wrocław 1984; S. Żeromski, *Dzienniki*, t. I: 1882–1886, Warszawa 1953; t. II: 1886–1887, Warszawa 1954, s. 321; L. Krzywicki, *Wspomnienia*, t. I: 1859–1885, Warszawa 1947; t. II, Warszawa 1958; t. III, Warszawa 1959.

³⁴ *Robotnicy piszą. Pamiętniki robotników*, oprac. Z. Mysłakowski, F. Gross, Kraków 1938; *Pamiętniki chłopów*, t. I, Warszawa 1935; A. Nowakowski, *Światło dla Warszawy*, Warszawa 1973.

³⁵ *Niedole dziecięce*, Warszawa 1882.

³⁶ J. Topolski, *Problemy metodologiczne korzystania ze źródeł literackich w badaniach historycznych*, [w:] *Dzieło literackie jako źródło historyczne*, red. Z. Stefanowska, J. Słowiński, Warszawa 1978, s. 7.

Wstępny rekonesans badawczy wskazywał, iż w politycznych realiach Królestwa w latach 1864–1914, kiedy niemożliwe było wprowadzenie zmian systemowych czy prawnych, przedsięwzięcia społeczników w walce z patologiami koncentrowały się na działaniach opiekuńczych i edukacyjnych mających pełnić rolę profilaktyczną, wychowawczą, resocjalizacyjną, wspierającą. Dlatego przyjęto, że wiodącą perspektywą metodologiczną będzie tzw. społeczna koncepcja historii wychowania³⁷. Określa ona sposób prowadzenia badań historyczno-pedagogicznych³⁸. Podejmowana tematyka wpisuje się w założenia owej strategii badawczej, eksponującą znaczenie rozpatrywania związków między przebiegiem procesów wychowania a warunkami życia społecznego w określonej rzeczywistości historycznej. Według tej koncepcji, będącej istotnym elementem współczesnej humanistyki, wychowanie jest faktem i zjawiskiem społecznym, czynnikiem zarazem kolektywnej, jak i indywidualnej egzystencji człowieka. Implikacją tego założenia jest analiza dziejów wychowania jako kategorii społecznej i badanie ich łącznie ze zjawiskami życia zbiorowego ludzi, uwarunkowaniami kulturowymi i cywilizacyjnymi. Sam wybór tematu pracy wpisuje się w postulaty zwolenników społecznej koncepcji historii wychowania zachęcających do rozszerzenia obszarów penetracji naukowych, włączenia zagadnień dotychczas nieporuszanych albo marginalizowanych, uwzględniania różnych paradygmatów badawczych. Metodologię badań historyczno-pedagogicznych starano się połączyć z metodami badań idei, myśli i praktyk pedagogicznych³⁹. Złożoność podejmowanego zagadnienia spowodowała, że zasadne było sięgnięcie do ustaleń specjalistów z pokrewnych dyscyplin naukowych – pedagogów, historyków społecznych, historyków prawa i medycyny, literaturoznawców. Wzbogaciło to pracę, będącą monografią o charakterze historyczno-pedagogicznym, o interdyscyplinarną refleksję nad badanymi zjawiskami.

Zebrany materiał badawczy przedstawiono w układzie problemowym w sześciu rozdziałach. Dwa początkowe mają charakter wprowadzający. Pierwszy omawia warunki życia ludności Królestwa Polskiego w realiach intensywnych

³⁷ D. Drynda, *W poszukiwaniu koncepcji historii wychowania jako dyscypliny naukowej w Polsce drugiej połowy XX wieku*, [w:] *Stan i perspektywy historii wychowania*, red. W. Jamrożek, Poznań 1995, s. 13–23; D. Drynda, *O koncepcjach historii wychowania – jako dyscypliny naukowej w Polsce II połowy XX wieku*, [w:] *Historia wychowania. Skrypt dla studentów pedagogiki*, red. eadem, Warszawa 2006, s. 19–22.

³⁸ O obszarach naukowych penetracji, dorobku i strategiach badawczych polskich uczonych w zakresie historii wychowania zob. *Stan i perspektywy...; Historia wychowania w XX w. Dorobek i perspektywy*, red. T. Gumuła, J. Krasuski, S. Majewski, Kielce 1998; *Konteksty i metody...; Orientacje i kierunki w badaniach historyczno-pedagogicznych*, red. I. Michalska, G. Michalski, Łódź 2009.

³⁹ Por. uwagi B. Śliwerskiego, <http://sliwerski-pedagog.blogspot.com/2014/01/kierunki-i-koncepcje-pedagogiki.html> (data dostępu 20.09.2014).

przeobrażeń społeczno-gospodarczych, ze szczególnym uwzględnieniem położenia ubogich grup, narażanych na wykluczenie i brak możliwości zaspokojenia podstawowych potrzeb. Zwrócono uwagę na stan bezpieczeństwa socjalnego, poziom zdrowotności ubogich, dostęp do oświaty i kultury.

W rozdziale drugim scharakteryzowano pokrótce idee i doktryny, które wpływały na postawy intelektualistów i działaczy społecznych wobec ubóstwa i patologii społecznych, były źródłem konceptualizacji pojęć i programów. Uwzględniono wybrane, najbardziej popularne idee i doktryny, uznawane w drugiej połowie XIX i na początku XX w. za społecznie użyteczne i mające największy wpływ na stosunek społeczeństw w Europie i na ziemiach polskich do problemów życia społecznego i jego zjawisk patologicznych. Omówiono zatem pozytywizm, socjalizm, społeczną naukę Kościoła, ruch higieniczny i eugenikę, teoretyczne podstawy i praktyczne implikacje dobroczynności, filantropii i pomocy społecznej oraz nowe koncepcje pedagogiczne.

Rozdział trzeci dotyczy alkoholizmu jako przejawu i przyczyny patologizacji życia społecznego, uwarunkowań, skali i skutków nałogowego pijaństwa. Opisano w nim także formy upowszechniania wiedzy na temat szkodliwości alkoholu, działalność towarzystw propagujących trzeźwość, społeczne i wychowawcze aspekty spożywania alkoholu przez dzieci i młodzież oraz metody propagowania abstynencji wśród młodego pokolenia.

Kolejny rozdział został poświęcony prostytutce. Przedstawiono w nim obszary dyskusji intelektualistów i publicystów na temat jej etiologii, konsekwencji i możliwości działań zapobiegawczych. Opisano problem przemocy seksualnej wobec dzieci jako jednej z przyczyn prostytutki nieletnich. Wiele uwagi poświęcono wychowaniu seksualnemu, uważanemu przez pedagogów, lekarzy, społeczników i działaczki ruchu kobiecego za najważniejszy środek zapobiegania prostytutce.

Rozdział piąty dotyczy dzieciobójstwa jako implikacji ubóstwa, deprecjowania nieślubnych matek i ich dzieci, niskiego stanu oświaty i poziomu moralności. Omówiono w nim także próby zapobiegania dzieciobójstwu i porzuceniom dzieci poprzez otoczenie opieką kobiet w czasie porodu oraz formy opieki nad porzuconymi dziećmi.

W ostatnim rozdziale zreferowano kwestię stosunku społeczeństwa do dzieci z najuboższych, zagrożonych demoralizacją środowisk, nazywanych „dziećmi ulicy”. Scharakteryzowano obszary działań profilaktycznych i opiekuńczo-wychowawczych wobec pozbawionych właściwej opieki rodzicielskiej dzieci i młodzieży. Opisano liczne inicjatywy społeczne w tym zakresie, w tym działalność przytułków, ochronek, sal zajęciowych, ogrodów, kolonii letnich oraz placówek resocjalizacyjnych.

W czasie przygotowywania niniejszej pracy uczestniczyłam w konferencjach i spotkaniach naukowych, podczas których prezentowałam analizowane przeze mnie kwestie, związane z tematyką problemów i zagrożeń społecznych w Królestwie Polskim w postyczniowym półwieczu. Pragnę serdecznie

podziękować wszystkim, których wyrażane przy tych okazjach uwagi i sugestie pomogły w napisaniu niniejszej monografii. Wyrazy głębokiej wdzięczności kieruję do Pana Profesora Grzegorza Michalskiego za wnikliwą lekturę przygotowywanej przeze mnie pracy, życzliwą krytykę, rady i wskazówki. Serdecznie dziękuję recenzentowi, Pani Profesor Stefanii Walasek, za Jej życzliwość i cenne uwagi. W szczególny sposób za pomoc, wsparcie i cierpliwość dziękuję mojemu mężowi oraz córkom.

Rozdział I

Położenie ludności w Królestwie Polskim w latach 1864–1914

1. Przemiany społeczne w dobie industrializacji i zmian powłaszczeniowych

Zakres i formy aktywności społecznej, gospodarczej i politycznej, warunki i klimat przemian w różnych obszarach życia publicznego w czasie półwiecza po upadku powstania styczniowego w znacznej mierze naznaczone były brutalną polityką władz zaborczych. Represje władz carskich wobec jednostek, grup i całej społeczności miały istotny wpływ na okoliczności wchodzenia polskiego społeczeństwa w nowoczesność. Likwidacja autonomicznych władz i instytucji Królestwa, któremu nadano nazwę „Kraj Przywiślański”, rusyfikacja szkolnictwa i administracji, rządy policyjne, wszechobecna cenzura miały służyć pełnej integracji i unifikacji z Cesarstwem Rosyjskim. Surowe kary wobec uczestników powstania, represje wobec Kościoła, wprowadzenie stanu wojennego, niechęć wobec inicjatyw społecznych wiązały się z dotkliwymi konsekwencjami w wymiarze indywidualnym, narodowym i społecznym. Rusyfikacja Królestwa stała się katastrofą narodową i przyczyną materialnych trudności wykształconej części społeczeństwa, w znacznej mierze pozbawiając ją możliwości kariery urzędniczej, pracy w sądownictwie i oświacie¹.

W tych niekorzystnych politycznie i kulturowo warunkach zachodziły intensywne przeobrażenia społeczno-gospodarcze. Przebieg procesów społecznych w zasadniczy sposób dynamizowały urbanizacja, industrializacja i uwłaszczenie. Szczególnie ostatnie trzydziestolecie XIX i pierwsze dziesięciolecie XX w. były w Królestwie Polskim okresem intensywnej modernizacji społecznej.

¹ S. Kieniewicz, *Powstanie styczniowe*, Warszawa 1983, s. 737–740; J. Jedlicki, *Jakiej cywilizacji Polacy potrzebują. Studia z dziejów idei i wyobraźni XIX wieku*, Warszawa 1988, s. 233.

Dotychczasowe feudalne, stanowe struktury społeczne zostały zastąpione przez nową hierarchię. Zwiększyła się liczebność i społeczna rola robotników i inteligencji, głębokim przeobrażeniom uległy pozostałe warstwy społeczne – włościanie, drobna szlachta, arystokracja, drobnomieszczaństwo i burżuazja. Ze znacznej części zamożnej i średniej szlachty uformowało się ziemiaństwo. Każda z tych grup miała niejednolity charakter i była mocno zróżnicowana wewnątrz.

Po 1864 r. wyraźne różnice były widoczne w grupie ludności chłopskiej. W okresie między uwłaszczeniem a I wojną światową z każdą dekadą narastała hierarchiczność ludności włościańskiej, powiększał się dystans między najbogatszymi a najbiedniejszymi. Dalszej pauperyzacji uległa duża część najuboższych chłopów, którzy nie mieli środków na dokupowanie ziemi, a podziały spadkowe osłabiały możliwości akumulacji². W efekcie na przełomie XIX i XX w. zwiększyła się liczba bezrolnych chłopów. Dysproporcje te wpływały na osłabienie chłopskiej więzi i solidarności społecznej.

Znaczącym przeobrażeniem uległa sytuacja ziemiaństwa, które musiało na nowo określić *modus vivendi* w zmieniających się realiach życia gospodarczego i społecznego. Realia powłaszczeniowe i kryzys agrarny w początkach lat 80. zmusiły ziemian do zmiany gospodarowania we własnych majątkach. Część ziemian nie była w stanie podolać nowym wyzwaniom. Dotyczyło to zwłaszcza tych, którzy wcześniej nie podejmowali żadnych działań na rzecz unowocześnienia i racjonalizacji trybu gospodarowania³. Dla wielu rodzin ziemiańskich konieczne stało się ograniczanie wydatków i zmiana stylu życia, co wpływało na obyczajowość całej warstwy. Na przestrzeni postyczniowego półwiecza stale powiększała się grupa ziemian na skutek zadłużenia i bankructwa zmuszonych do sprzedaży majątków, przeniesienia się do miast i szukania w nich pracy.

Beneficjentem zmian zachodzących w uprzemysławiającym się Królestwie Polskim było zamożne mieszczaństwo, bogacące się na prowadzeniu fabryk, firm handlowych, transportowych, ubezpieczeniowych. W drugiej połowie XIX w. grupa ta dzięki swej wysokiej majątności ugruntowała swe miejsce w społecznej hierarchii. W warunkach zubożenia części arystokracji i ziemiaństwa pozycja burżuazji była coraz silniejsza. Na przełomie XIX i XX w. wykształciła się elita tego środowiska, zwana arystokracją finansową, a jej uprzywilejowana pozycja wynikała również z mariaży z przedstawicielami rodów arystokratycznych

² Bezpośrednio po uwłaszczeniu co trzecie gospodarstwo chłopskie dysponowało mniej niż 6 ha ziemi. 43% stanowiły gospodarstwa od 3 do 15 ha, 25% większe, ale nie o charakterze folwarcznym. Te różnice przekładały się na społeczną strukturę warstwy chłopskiej. I. Ichnatowicz, A. Mączak, B. Zientara, *Spółczesność polskie od X do XX wieku*, Warszawa 1979, s. 538–540.

³ Wielu ziemian wykazywało się inicjatywą i aktywnością ekonomiczną, decydowało się na wyspecjalizowaną produkcję, np. na uprawę buraków cukrowych, tytoniu i innych roślin przemysłowych lub hodowlę bydła i koni. D. Rzepniewska, *Kobieta w rodzinie ziemiańskiej w XIX wieku. Królestwo Polskie*, [w:] *Kobieta i społeczeństwo na ziemiach polskich w XIX wieku*, red. A. Żarnowska, A. Szwarz, Warszawa 1995, s. 36.